

Tarix və onun problemləri, № 4 2011

SULTANƏLİ RƏHMƏTƏLİ OĞLU SƏFƏRİ

AMEA M.Füzuli adına Əlyazmalar

İnstitutunun dissertantı

e-mail: s.safario6@mail.ru

SƏFƏVİLƏR DÖVRÜNDƏ GİLANDA BAŞ VERƏN QIYAMLARIN MAHIYYƏTİ VƏ ONLARIN RƏHBƏRLƏRİNİN MƏNŞƏYİ

Açar sözlər: Gilan; üsyan və qiyamlar; Səfəvilər sülaləsi; üsyanların rəhbərləri; üsyan rəhbərlərinin mənşəyi; üsyanların yatırılması; Kiya sülaləsi; Lahican.

Ключевые слова: Гилан; восстания и мятежи; династия Сефевидов; руководители восстаний; происхождение руководителей восстаний; подавление восстаний; династия Кия; Лахиджан.

Key words: Gilan, revolt and rebellion; Safavids dynasty; heads of rebellions; origin of revolt leaders; calming down rebellions; Kiya dynasty; Lahijan.

Səfəvilər sülaləsi hakimiyyətə gələn zaman Gilan əyalətinin Qabaq Biyə adlanan hissəsi Kiya nəslinə, Arxa Biyə adlanan hissəsi İshaqvənd nəslinə, Kuhdəm vilayəti Ənuzvənd nəslinə, Köskər vilayəti Mərdaviç nəslinə mənsub hakimlər, Astara isə talış əmirləri tərəfindən idarə edilirdi. Bu yerli hakimlər bir-birilə rəqabət və mübarizə aparırdılar və yalnız xaricdən hücum olan zamanlarda ümumi təhlükəyə qarşı qısa müddətə bir-birilə ittifaq bağlayırdılar. Səfəvilər hakimiyyətinin əvvəlindən Şah Abbasın bu bölgəni xüsusi müllklərə çevirməsinə qədərki dövrdə bu əyalət hakimləri bir-birinin ərazisinə hücumlar edir və özlərini mərkəzi hakimiyyətin daha yaxın müttəfiqi kimi göstərməyə çalışırdılar. Bu baxımdan Ənuzvənd nəslə xüsusilə fərqlənirdi.

Baş verən üsyanlar mahiyyətcə eyni olmasa da, onların çoxunun səbəbini Səfəvi hakimlərinin bu bölgədə apardıqları düzgün olmayan siyasəti və zülmkarlığı ilə əlaqələndirmək olar. Bu qiyamların çoxu Şah Təhmasibin zamanında baş vermişdir. Həmin dövrdə yaşamış tarixçilərin çoxu yalnız hakimlərə mədhlər deməklə məşğul olaraq, bu qiyamlar və üsyanlar barədə məlumat verməsələr də, onlardan bəzilərinin əsərlərində lazımi məlumatları tapmaq mümkündür. Məsələn, Əmir Şərəf Bidlisinin “Şərəfnamə” adlı tarix kitabında Şah Təhmasibin var-dövləti, Gilan əhalisinin çoxsaylı üsyanları barədə verdiyi məlumatlar olduqca maraqlıdır (1, s. 701). İngilis taciri Larens Çayməninin 976-cı h.q. (1568-1569) ilində Lahicanın ümumi vəziyyəti barədə yazdıqları da Bidlisinin verdiyi məlumatları təsdiqləyir (2, s. 280). Bu məlumatlara əsasən I Şah Abbasın dövründə burada əhalinin vəziyyəti daha da ağırlaşmışdı, çünki Gilanın xüsusi müllklərə bölünməsi və buraya mərkəzi hakimiyyət məmurlarının göndərilməsi bölgənin əhalisinə bədbəxtçilikdən və fəlakətdən başqa bir şey gətirmədi. İqtisadiyyatının əkinçilikdən ibarət olduğu Gilanın xüsusi müllklərə bölünməsi xalqdan toplanan vergilərin miqdarının artmasına səbəb oldu. Şah Abbas tərəfindən inhisara alınmış ipək alveri sahəsində vəziyyət xüsusilə ağır idi (3, s. 82). O dövrdə ipək strateji mallardan sayılırdı və Gilan da ipək istehsalı baxımından İranın ən mühüm bölgələrindən biri hesab edilirdi (4, s. 1948). İpək istehsalçıları öz mallarını Şah Abbasın adamlarına satmağa məcbur idilər. Onlar xam baramanı alıb şahın anbarına topladıqdan sonra Şah Abbasın özü onu müxtəlif üsullarla (xarici kompaniyalar və ya erməni tacirləri vasitəsilə) satışa çıxarırdı. Demək lazımdır ki, xüsusi müllklərin gəlirləri yerlərdə də xalqın rifahının yaxşılaşdırılmasına sərf edilmirdi. Ümumiyyətlə götürdükdə xalqın yaşayışı çox aşağı, yoxsulluq səviyyəsində idi. Gilanda uzun müddət hakimiyyətdə olan yerli hökumətlər də xalqa təzyiq göstərərək, mərkəzi hakimiyyət qarşısında özlərini yaxşı göstərməyə çalışır, qarət və soyğunçuluq yolu ilə xalqın mal və müllkünü ələ keçirməyə, özlərinə daha çox varidat toplamağa can atırdılar. Bütün bunlar xalqın narazılığına və onlardan üz döndərməsinə səbəb olurdu. Arxa Biyənin hakimi Aslan bəyin xalqla rəftarından danışarkən Abdulla Fuməni bu məsələlər üzərində ətraflı dayanmışdır (5, s. 133). O göstərir ki, Mirzə Aləmiyan Gilanda hakimlikdən gedərkən demişdir: “Heyhat, heyhat! Neçə il hakimlik etdim, nə qədər evləri qarət etdim və ürəkləri dərdə saldım ki, bir ürəyi – Şah

Tarix və onun problemləri, № 4 2011

Abbasın ürəyini razı salam, bu da müyəssər olmadı” (5, s. 143). Bu sözlər Səfəvilər dövründə Gilanda yaranmış acınacaqlı vəziyyətin heç üçdə birini də açıb göstərmir. Ancaq Gilanda baş verən üsyanların səbəblərini başa düşmək baxımından həmin sözlər çox münasib bir sitatdır.

Aşağıdakı cədvəldə üsyanların tarixi, rəhbərləri, Səfəvi şahlarından hansının dövründə baş verməsi, üsyanların baş verdiyi bölgələrin adları, qiyamlara başçılıq etmiş adamların sosial mənşəyi göstərilmişdir. Şah Təhmasib dövründə baş vermiş qiyamların çoxu şahın idarəetmə siyasətinə qarşı, Şah Abbas dövründə olan qiyamların əksəriyyəti isə dövlət məmurlarının xüsusi əmlak sahəsindəki rəftarlarına qarşı yönəlmişdi.

Sıra №-si	Üsyanların tarixi	Üsyanların rəhbərləri	Hansı şahın hakimiyyəti dövründə	Qabaq Biyədə	Arxa Biyədə	Üsyan rəhbərlərinin sosial mənşəyi
1	942 h.q. (1536 m.)	Əmir Dübbac (Müzəffər Sultan)	Şah Təhmasib Səfəvi	-	*	Yerli hakim
2	976 h.q. (1568 m.)	Sultan Haşim	Şah Təhmasib Səfəvi	*	-	Yerli hakim
3	978 h.q. (1570 m.)	II Əmir Dübbac (Seyid Hüseyin)	Şah Təhmasib Səfəvi	*	-	Naməlum şəxslər
4	989 h.q. (1581 m.)	Şirzad Makəlvani	Şah Təhmasib Səfəvi	-	*	Naməlum şəxslər
5	975 h.q. (1567 m.)	Xan-Əhməd Gilani	Şah Təhmasib Səfəvi	*	-	Yerli hakim
6	1000 h.q. (1591 m.)	Xan-Əhməd Gilani	I Şah Abbas	*	-	Yerli hakim
7	1003 h.q. (1594 m.)	Talış Kuli	I Şah Abbas	*	-	Yerli hakim
8	1004 h.q. (1595 m.)	Karikiya Əli Həməzə	I Şah Abbas	*	-	Naməlum şəxslər
9	1010 h.q. (1601 m.)	Karikiya Fəthi Fuməni	I Şah Abbas	-	*	Naməlum şəxslər
10	1029 h.q. (1619 m.)	Seyid Məhəmməd Şixavənd	I Şah Abbas	-	*	Naməlum şəxslər
11	1038 h.q. (1628 m.)	Adil-şah (Qərib-şah Gilani)	Şah Səfi	*	-	Naməlum şəxslər

Cədvəl № 2

Bu cədvəldə Səfəvi şahlarının dövründə baş vermiş üsyanların sayı və faizlə miqdarı göstərilmişdir. Bu cədvəldə diqqəti çəkən cəhət budur ki, üsyanlar daha çox I Şah Abbasın, ondan sonra isə Şah Təhmasibin hakimiyyəti illərində baş vermişdir:

Sıra №-si	Səfəvi şahları	Üsyanların sayı	Faizlə miqradı
1	I Şah Abbas	5	45 %
2	Şah Təhmasib	4	36 %
3	Şah Məhəmməd Xudabəndə	1	9,5 %
4	Şah Səfi	1	9,5 %

Cədvəl № 3

Üçüncü cədvəldə iki bölgədə - Qabaq Biyə və Arxa Biyə bölgələrində baş verən üsyanların sayı müqayisə edilir. Bu cədvəldən aydın olur ki, üsyanların çoxu Qabaq Biyə bölgəsində olmuşdur.

Tarix və onun problemləri, № 4 2011

Sıra №-si	Üsyanların yeri	Üsyanların miqdarı	Faizlə miqdarı
1	Qabaq Biyə	7	63,5 %
2	Arxa Biyə	3	27 %
3	Başqa yerlərdə	1	9,5 %

Cədvəl № 4

Bu cədvəl ayrı-ayrılıqda hər bir qiyamın mahiyyətini və səbəblərini başa düşməyə imkan verir. Demək lazımdır ki, Səfəvilər dövrünün mənbələri qiyam və üsyanların səbəbləri, onları şərtləndirən amillər barədə açıq və aydın məlumatlar vermirlər. Molla Əbdül-Fəttah Fuməninin "Gilan tarixi" adlı əsərində Səfəvilər dövrünün başqa mənbələrinə nisbətən bu üsyanlar barədə daha səmimi şəkildə söhbət edilir. Üsyanların mahiyyətinin və səbəblərinin müəyyənləşdirilməsində əsasən Əbdül-Fəttahın adı çəkilən kitabına istinad edilsə də, burada məqalə müəllifinin öz düşüncə və qənaətləri, çıxardığı nəticələr də yer almışdır.

Sıra №-si	Üsyanların rəhbərləri	Üsyanların mahiyyəti
1	Əmir Dübbac (Müzəffər Sultan)	Ehtimal ki, Səfəvi sarayı ilə razılığa gəlinməməsi və sünnü təriqətindən şiyə təriqətinə keçilməsinə dair şahın göstərişinə əməl edilməməsi (bu ehtimalın əsasında Əmir Dübbacın Türkiyə Sultanı Sülyman Qanuni arasında məktub mübadilələri və Əmir Dübbacın Təbriz yaxınlığında onu qarşılamağı faktları durur).
2	II Əmir Dübbac (Seyid Həsən)	Lahicanda qızılbaş zülmünə qarşı mübarizə
3	Sultan Haşim	Allahqulu Sultan Ustaclunun başçılıq etdiyi qızılbaş dəstələrinin zülm və qarətlərinə qarşı mübarizə
4	Şirzad Məkəlvani	Arxa Biyəyə sahiblik üstündə Kuhdəm hakimi Kamran Mirzə ilə rəqabət və bu bölgənin istiqlaliyyətinin itirilməsinə müxalifət
5	Xan-Əhməd	Şah Təhmasib və I Şah Abbas tərəfindən Gilanın istiqlaliyyətinin alınması və əmlakının müsadirəsinə etiraz
6	Talış Kuli	Xəyanətə görə Talış Kulinin vəzifəsinin I Şah Abbas tərəfindən əlindən alınıb, Xan-Əhmədə verilməsi
7	Karikiya Əli Hənzə	Qızılbaşların zülmü və istismarına qarşı mübarizə
8	Karikiya Fəthi Fuməni	Şah Abbasın Arxa Biyədəki məmuru Aslan bəyin zülmkar hakimiyyətinə qarşı mübarizə
9	Seyid Məhəmməd Şixavənd	Ehtimal ki, bu üsyan sıradan çıxmış sufi cərəyanlarının yenidən bərpasına etiraz olaraq baş vermişdir
10	Adil-şah (Qüdrət Gilani)	Əbdül-Fəttah Fuməninin açıq şəkildə yazdığına görə hökumət məmurlarının Qabaq Biyə əhalisinə etdikləri əlli illik zülmkarlığa qarşı etiraz

Cədvəl № 5

Beşinci cədvəldə üsyan rəhbərlərinin mənşə göstəriciləri faizlə verilmişdir. Bu cədvəldə üsyanlara rəhbərlik sahəsində yerli hakimlərlə xalq arasından çıxmış üsyan rəhbərlərinin faizlə nisbəti ilə tanış olmaq olar. Xan-Əhməd Gilaninin qiyamı ilə bağlı qeyd etmək lazımdır ki, o, yerli Kiya nəslindən idi və bu nəsil Qabaq Biyədə hökmranlıq edirdi. Onun qiyamını üsyanlar çərçivəsindən çıxarmaq lazımdır, çünki onun qiyamı Səfəvi şahlarının Kiya nəslini hakimiyyətdən uzaqlaşdırmaq cəhdlərinə etiraz kimi ortaya çıxmışdır. Bu səbəbdən də onun qiyamını əslində Səfəvi şahlarının qərarlarına qarşı etiraz hesab etmək olar.

Üsyan rəhbərlərinin sosial mənşəyi	Miqdar	Faizlə miqdar
Yerli hakimlər	5	45 %
Naməlum şəxslər	6	55 %

Tarix və onun problemləri, № 4 2011

Cədvəl № 6

Altıncı cədvəldə üsyanların səbəbləri, onların miqdarı müqayisə edilir və onların bir-birindən fərqi göstərilir:

Sıra №-si	Üsyanların səbəbi	Miqdarı	Faizlə miqdarı
1	Qızılbaş nümayəndələrinə və dövlət hakimlərinə etiraz	5	45 %
2	Şəxsi məqsədlər	3	27 %
3	Praqnoz və dini inanclarla bağlı məqsədlər	2	18,5 %
4	Başqa səbəblər	1	9,5%

Beləliklə, biz görürük ki, Səfəvilər dövründə Gilanda baş vermiş üsyan və qiyamlar öz səbəbləri və mahiyyəti ilə bir-birindən müəyyən qədər fərqlənsələr də, onları yaxınlaşdıran ümumi cəhətlər də var idi: Birincisi, ata-baba yurdlarının istiqlaliyyətini və ya muxtariyyətini qoruyub saxlamaqda və xarici qüvvələrin, o cümlədən mərkəzi hakimiyyətin bölgəyə tam nəzarətinə mane olmaqda onlar müştərək və ya oxşar məqsədlərə malik idilər. Digər tərəfdən üsyanlar o qədər geniş vüsət almışdı ki, onlar Səfəvi şahları üçün çox ciddi bir problemə çevrilmişdi. Eyni zamanda üsyanların geniş yayılması və davamlı olması Gilan əhalisinin öz azadlığı və istiqlaliyyəti uğrunda əzmlə mübarizə aparmasından və yüksək mübariz ruha malik olmasından xəbər verir.

İSTİFADƏ EDİLMİŞ QAYNAQLAR:

1. P.Mənuçehr. Şah Təhmaseb-e əvvəl. Şerkət-e səhami-ye enteşar. 1377 h.ş.
2. F.Əli. Pezeşqan-e Gilani dər dərbar-e səlatin-e moğoli dər Hendustan. Celd-e dovvom. Be-kuşəş-e M.P. Cektaci. Enteşarat-e taəti-ye Rəşt, 1369 h.ş.
3. S.İracer. İran-e əsr-e Səfəviyyə. Tərcome-ye Əhməd-e Səba. Kitab-e Tehran, 1363 h.ş.
4. F.Nəsrullah. Zendeqani-ye Şah Əbbas-e əvvəl. Mocelledat-e 4 və 5. Enteşarat-e elmi. 1375 h.ş.
5. F.Əbdül-Fəttah. Tarix-e Gilan. Enteşarat-e Fruqi. 1353 h.ş.

СУЛТАН-АЛИ РАХМАТАЛИ ОГЛЫ САФАРИ

e-mail: s.safariob@mail.ru

СУЩНОСТЬ ГИЛАНСКИХ ВОССТАНИЙ И МЯТЕЖЕЙ В ПЕРИОД ПРАВЛЕНИЯ СЕФЕВИДОВ И СОЦИАЛЬНОЕ ПРОИСХОЖДЕНИЕ ИХ РУКОВОДИТЕЛЕЙ

В период правления Сефевидов в Иране происходили продолжительные восстания как в деревнях, так и в городах. Они имели место и в провинции Гилан. В этот период только в двух областях Гилане – в Передней Бийе и Заднем Бийе произошли 11 восстаний и мятежей. Причины их были разные и руководили ими то местные правители, то люди, вышедшие из народных масс. Но все эти восстания и мятежи были неудачными и были подавлены отрядами кызылбашей.

Tarix və onun problemləri, № 4 2011

SULTANALI RAHMATALI SAFARI

e-mail: s.safario6@mail.ru

THE ESSENCE OF THE REVOLTS OCCURED IN GILAN DURING THE REIGN OF SAFAVIDS AND THE ORIGIN OF THEIR LEADERSHIP

During the reign of Safavids there were long-time revolts both in the villages and cities of Iran. These revolts also happened in Gilan. During this period 11 revolts had happed in two provinces of Gilan – in Front Biye and in Back Biye. Their reasons were different and they were sometimes governed by the local governors, and sometimes by the people chosen from the poeple. But all of these revolts were unsuccessful and were calmed down by gizilbash groups.

Rəyçilər: t.e.d. F.Ələkbərli, t.e.d. Q.Ə.Əliyev

AMEA M.Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu elmi şurasının 02 noyabr 2011-ci il tarixli iclasının qərarı ilə çapa məsləhət görülmüşdür (protokol № 09)